

ISAJON SULTONNING "ABU RAYHON BERUNIY" ROMANI TALQINI

*Shomurodov San'at Dilmurod o'g'li,
Nukus innovatsion instituti assistent o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqola Abu Rayhon Beruniy obrazi talqini hamda allomaning hayot yo'li, bizga qadar yetib kelgan asarlarining yaratilish tarixi, amalga oshirgan tadqiqotlari va ularning bugungi kundagi ahamiyatini adib tomonidan yoritilishiga bag'ishlangan. Maqolada, tahlilar Isajon Sultonning "Abu Rayhon Beruniy" romani misolida ko'rsatib beriladi. Natijada, Beruniyning olim va inson sifatidagi qarashlariga bugungi kun nuqtayi nazaridan baho beriladi.

Kalit so'zlar: Abu Rayhon Beruniy, ilmiy meros, tarixiy roman, yil hisobi, jon va ruh, Batlimus.

INTERPRETATION OF ISAZON SULTAN'S NOVEL "ABU RAYKHON BERUNI"

Annotation: This article is devoted to the interpretation of the image of Abu Rayhan Beruni and the writer's explanation of the scholar's life path, the history of the creation of his works that have reached us, his researches and their significance today. In the article, the analysis is shown on the example of Isajon Sultan's novel "Abu Rayhan Beruni". As a result, Beruni's views as a scientist and human being are evaluated from today's point of view.

Key words: Abu Rayhan Beruni, scientific heritage, historical novel, reckoning of the year, soul and spirit, Batlimus.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РОМАНА ИСАЗОНА СУЛТАНА «АБУ РАЙХАН БЕРУНИ»

Аннотация: Данная статья посвящена интерпретации образа Абу Райхана Беруни и объяснению писателем жизненного пути учёного, истории создания его произведений, дошедших до нас, его исследований и их значения в наши дни. В статье анализ показан на примере романа Исаджона Султана «Абу Райхан Беруни». В результате взгляды Беруни как учёного и человека оцениваются с точки зрения сегодняшнего дня.

Ключевые слова: Абу Райхан Беруни, научное наследие, исторический роман, отсчет года, душа и дух, Батлимус

Kirish. Ulug‘ alloma, o‘rta asarlar musulmon sharqining buyuk namoyondasi Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosi va amalga oshirgan amaliy ishlari va shaxsiy hayoti manzaralari aks etgan turli xil janrdagi asarlar[6] yaratilganiga qaramasdan, olim hayotining keng qamrovda, yaxlit konseptual tarzda aks ettiruvchi asar yaratilmagan edi.

“Alisher Navoiy” romani bilan keng jamoatchilikning nazariga tushgan Isajon Sultonning “Abu Rayhon Beruniy” romani esa shu bo‘shliqni to‘ldirdi. Ushbu qarashlarimizni adabiyotshunos Anvar Allambergenovning roman haqida: “...alloma obrazi talqin qilingan boshqa asarlarga qaraganda bir qator jihatlari bilan o‘ziga xoslik kasb etadi. Jumladan, yozuvchi Beruniy davrini to‘laqonli aks ettirishga urinish bilan bir qatorda Hazrat Beruniyning hayotini, shaxsiyatini, uning diniy, falsafiy siyosiy qarashlarini to‘laqonli ochib berishga harakat qilgan”[1] degan e‘tirofi to‘liq tasdiqlaydi.

“Abu Rayhon Beruniy” romanining eng muhim xususiyati olimning ilmiy, ijodiy va shaxsiy hayotiga doir manzaralarni to‘liq badiiy tasvir etganligida ko‘rinadi. Darhaqiqat, asarni o‘qish davomida ulug‘ ajdodimiz Beruniy ilmiy merosi, asarlarining yaratilish tarixi va ularning bugungi kunda va o‘sha davrdagi ahamiyati, shaxs sifatidagi insoniy qiyofasini to‘liq kashf etamiz. Va aytish joizki, asarning ayni shu jihati ijodkor mahoratining yuksakligi va so‘nggi yillar tarixiy romanchiligining o‘ziga xos yutug‘i hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Romanga so‘zboshi yozgan AQShning Shimoliy Korolina universiteti professori xalqaro Nobel mukofoti laureti Aziz Sanjar: “Abu Rayhon Beruniy yer yuzining diametrini bugungi o‘lchovlarga yaqin bir tarzda hisoblagan va geodeziya ilmiga asos solgan buyuk turkiy mutafakkirdir. Mazkur bilimning asoschisi bo‘lmish Beruniy, Hindistonda ekanida trigonometriyaning astronomiyadan ajralishi kerakligini ilgari surgan va trigonometrik funksiyalarni hisoblagan. O‘z tadqiqotlari bilan G‘arb dunyosida ham mashhur bo‘lgan bu olim Nyutondan avval yerning tortish kuchidan xabar bergan, Gallileydan oldin yerning shar shaklida ekanini aytgan”[8] ligini aytar ekan, shunday inson haqida roman yaratilgani ayni muddao ekanligini qayd etadi. Shu o‘rinda aytish joizki, ushbu tarixiy roman tezda adabiy jaomatchilik e‘tiboriga tushdi[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Tarixiy-biografik romanda tarixiy davr, tarixiy muhitga xos asosiy muammolar, birinchi navbatda, bosh qahramon obrazida ifodalanar ekan, adib ham Beruniyning olim sifatidagi ilmiy tadqiqotlari, yaratgan asarlari ular ustida olib borgan uzoq yillik izlanishlarga mahoratli yozuvchi romanda, alohida urg‘u berishga harakat qiladi. Zero, “Epik tasvir qahramonlarni butun hayoti mobaynida yoxud ular xarakteri shakllanishining eng muhim davrlarida har tomonlama ko‘rsatilgan holdagina to‘laqonli bo‘ladi. Bu yo‘nalishdagi asarlarning mualliflari makon va zamonni tasvirlash, xilma–xil hayotiy hodisalar va vaziyatlarni ko‘rsatish, voqelikni turli nuqtadan (muallif, voqealar qatnashchisi, ularni chetdan turib kuzatuvchi personajlar nuqtai nazaridan) aks ettirish, qissa shakli (muallif nomidan, ishtirokchi tilidan, yozishma, kundalik tarzida va h.k.)ni tanlash imkoniyatlari cheklanmaydi. Bular hammasi eposdagi murakkab hayotiy jarayonlarni teran va har tomonlama tushuntirishga yordam beradi”[9].

Tahlil va natijalar. “Abu Rayhon Beruniy” romanida ham qahramon, uning faoliyati, u bilan bog‘liq boshqa personajlar, voqea-hodisalar hammasi birgalikda davrning to‘laqonli, mukammal epik manzarasini badiiy mujassamlashtirishga xizmat qiladi. Romanda bu jarayonlar talqini va tasviri Beruniy bilan birga yashagan, u bilan birga ijod qilgan zamondoshlar nutqini individuallashtirish orqali ochib berilgan. Xususan, Beruniy bilan bog‘liq voqealar rivoji alloma hayotining ma‘lum bir bosqichidan boshlamasdan, bolalik davri xotiralari va dastlabki ilm olgan ustozlari ular bilan bo‘lgan ustoz shogirdlik munosabatlarida tadrijiy ravishda yoritilib boriladi. Romandagi Abul A‘lo Gurganjiy hikoyatida yosh Abu Rayhon Gurganjiy qo‘lida xizmatkor bo‘lib xizmat qilgani, ammo u tirishqoq, harakatchan va o‘qishga qiziqqani bois, chorvador bo‘lib qolishni istamasdan ilm olish istagi borligini ochiqdan oydin bildirganda, Abul A‘lo Gurganjiy 14 yoshli Abu Rayhonni zamonasining eng mashhur hakimlaridan biri bo‘lgan Mansur Ibn Iroq yoniga olib kelgani va Abu Rayhon o‘zining yuksak aqli va mantiqiy tafakkurining kuchliligi bilan allomani ko‘nglini rom etgani romanda ular dialogida:

“-Xo‘sh, nechun ilm olmoq istaysan? Xojang aytganidek, son-sanoqsiz chorvaga egaluk qilib, davru davron surang bo‘lmaydimi?

-Hurmatli rais, men o‘zimni butlamoq istarman,- deb javob qildi o‘smir.

-Ne emish u, o‘zni butlamoq?-Xojam ixtiyorida qo‘y boqib yurar ekanman, tabiatga razm solib, to‘kislikka intilmaydigan hech nima yo‘qligini ko‘rdim. Qush ham, hayvon ham juftlashib, to‘kis bo‘ladi. Jonsiz suv ham o‘zini butlamoq istar. To‘kis bo‘lmasa, mahsul beraolmaydi. Mening vujud quvvatim etarli, lekin bilim quvvatim oz bo‘lgani sababli ikkisini tenglab, butlamoq istadim”(18-bet) mantiqli, ishonarli tasvirlar orqali asarda berilgan. Shuningdek, asarda Mansur Ibn Iroq ilmpesha ekanligi “-Sira tashvish chekma. Bu yigitchaning sarfiyotlarini biz qarshilagaymiz”(19-bet) deya maktabida Abu Rayhonni o‘z hisobidan o‘qitishga rozi bo‘lganligida ochib beriladi. Asarda, bo‘lajak allomaning Abu Mansur bilan o‘tgan Qiyotdagi ustoz shogirdlik yillari Abu Rayhonning bo‘lajak olim bo‘lib yetishishida muhim rol o‘ynaygani tarixiy fakt asosida bayon etilgan.

Tarixdan yaxshi ma‘lumki, Abu Mansur Ibn Iroq Yaratgan tomonidan ato etilgan tug‘ma iqtidor va aqliy qobiliyat egasi, yosh Abu Rayhonga o‘z davrining barcha ilmlaridan saboq berish bilan birgalikda antik davr yunon olimlarining asarlari bilan tanishtirgan. Asarda, yozuvchi Abu Rayhonni aqli zakovatining yuksakligi haqida Mansur Ibn Iroq tilidan beriladi: *“Abu Rayhon saboqlarni juda tez yodlab olardi. Shu bilan birga, ongida so‘ngsiz savollar paydo bo‘lar va ularni mendan so‘rashdan tortinmasdi. Batlimus qilgan kuzatishlarni va hisoblarni bajarib ko‘rishni istardi. Uni qo‘yavering, borliq sirlarini bilgisi kelardi. Chunonchi, yulduzlar nimalardan iborat? Ular chaqnashining boisi ne? Quyosh nima uchun falakda yoysimon xarakatlanadi? ... ayni vaqtda jon va ruh masalalariga ham qiziqdi”* (22-bet). Fikrni bayon etishning bu uslubi yozuvchining mahorati bilan bog‘liq individual ifoda usuli bo‘lib, ushbu tasvir holatidan kelib chiqib aytish mumkinki, Abu Rayhon xarakter xususiyatlarini o‘quvchi ko‘z o‘ngida shakllantirgan yozuvchi *“Hayotni qayta tiklab tasvirlash (vosproizvedenie) – san’atni umumiy tasvirlovchi, uning mohiyatini tashkil etuvchi alomat”*[11]

ekanligini yaxshi anglagan. Shu bilan birgalikda asarda ustoz shogird o‘rtasi kechgan iliq munosabatlar hamda Mansur Ibn Iroqning ilmiy xazinasidan keng bahramand bo‘lish yosh mutafakkir kamolotida muhim hisoblangan davr tasviri badiiy buyoqlarda asarda to‘liq aks etgan. Demak, romanda Beruniyning yoshlik davri xotiralari tasviri yozuvchi tomonidan mana shunday lavhalatda jonli tarzda yoritilgan.

Yozuvchi badiiy talqiniga ko‘ra, Abu Rayhonni borliqdagi jamiki bilimlarga qiziqishi va ular ustida izlanishlar olib borishi uning kelgusida yaratiladigan asarlari turtki bo‘lishi, romanda ishonarli lavhalarda o‘z badiiy ifodasini topgan. Shu bilan birgalikda romanda alloma faoliyatining barcha jabhalariga oid talqinlarini uchratamiz.

U olgan bilimlari va tadqiqotlari natijasi o‘laroq turli hududlarga tashrif buyuradi va safari natijasida har bir joyning geografik joylashuvi, tabiati ob-havosi haqida ma’lumotlar to‘playdi. O‘sha davrda qo‘llanilgan og‘irlik o‘lchovlari, uzunlik o‘lchovlarini qaytadan tadqiq etadi va mukammalroq nusxalarini yaratadi. Qimmatbaho toshlar, ma’danlar, ularni aniqlash, rang va xil xususiyatlariga qarab baho berish, ayniqsa, tilla va kumushlarning tarkibi sofliги va qaerda quyilganiga qarab qiymatini belgilash kabi nafaqat o‘z davri va bugungi kundagi fundamental tadqiqotlarga asos bo‘ladigan qimmatli ma’lumotlar qoldirgan.

“Roman taqdiri inson taqdirida yashaydi. Roman – shaxs qalbi va hayotiga tutilgan oyna”,-ekanligini romanda to‘liq aksini ko‘rish mumkin. Alloma, Abu Rayxon Beruniy nafaqat o‘z davri uchun balki bugungi kunda ham tarixiy jarayonlarni tadqiq etishda muhim manbaa hisoblangan asari “An osorul boqiya anil – kurunil xoliya”, ya’ni “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”ini Jurjon hokimi “Shamsulmaoliy” ya’ni “Ma’nolar quyoshi” unvoniga ega bo‘lgan Qobus ibn Vushmgir tomonidan buyurilgani va ushbu asar 1004-yilgacha bo‘lgan muddatda yozib tugatilgani haqidagi qimmatli tarixiy fakt ham asarga yozuvchi tomonidan olib kiritilgani, yuqorida e’tirof etilgan adabiyotshunos olimning naqadar haq ekanligini ko‘rsatib turibdi. Tarixda qahri qattiqliги va hech kimni kechirmasliги bilan nom qozongan hukmdor Qobus ibn Vushmgirni olim kishilarni e’zozlashi ularga izzat hurmat ko‘rsatishi ularga yaxshi maosh va ijodiy sharoit yaratib bergani, jumladan uning saroyida zamonasining nomdor olim-u mutafakkirlari xorazmlik olim Mansur ibn Iroq, Abu Mansur as Saolibiy va Rayda istiqomat qilayotgan Abu Rayhon Beruniy ham umrining ma’lum bir qismini shu yerda o‘tkazib ilmiy izlanishlar olib borgani romanda ketma-ketlikda bayon etib boriladi. Va aytish joizki, ushbu asar shu paytgacha yaratilgan tarix kitoblardagi yil hisobining boshlanishi turli xalqlar va qavmlar o‘rtasidagi ixlofli jihatlarini tahlil etish va kun va tun hisobini belgilash kabi masalalarni turli davrda yashagan xalqlarning nuqtayi nazarlarini o‘rganishdek murakkab masalalarni ko‘rsatib bera olgan. Masalan, olim yunonlarning bir kunni belgilashdagi qarashlarini o‘rganib chiqadi va mavjud taqvimlar bilan qiyosiy tadqiq etish kerak degan xulosaga kelishi, uni o‘z tilidan o‘chib berilgan: *“Yunonlar esa quyosh chiqishini kunning boshlanishi deb, to ertasi kungi quyosh chiqishigacha bo‘lgan vaqtni bir kun deb hisoblashgan. Lekin biz kecha va kunduzlardan tarkib topuvchi oylar va yillarga to‘xtalib, oy va quyosh chiqib botishiga asoslangan mavjud taqvimlarning to‘g‘ri yoki yanglishligini tahlil qilishim kerak”*(98-bet).

Shu o‘rinda alohida qayd etish lozimki, adib badiiy asar qahramonining so‘zi orqali, shuningdek, uning oldin bo‘lib o‘tgan voqealarni o‘ylashi asosida fikr bayon etilgan matnlarda, shaxsning o‘z so‘zi orqali ichki olamini ochib berish maqsad qilgan.

Ma‘lumki, bugungi kunda hijriy va milodiy yil hisoblaridan foydalaniladi. Lekin o‘rta asrlarda masihiylar, yohudiylar, otashparastlar, majusiylar va musulmon olami vakillarida alohida alohida foydalanadigan yil hisoblari mavjud bo‘lgan va hozir ham ulardan foydalanilmoqda. Olimning fikricha yil hisobining boshlanishi turli davrlarda yuz bergan muhim tarixiy jarayonlar, yangi sulola vakillarining taxtga kelishi va imperiyalarning qulashi, dinlarning paydo bo‘lishi yoki to‘fon rivoyatlari bilan bog‘liq voqea hodisalar asos qilib olinganini o‘rganib chiqadi va ularning naqadar xilma xil ekanligi va bunday bo‘lmasligi kerakligini ta’kidlaydi va o‘z asarida bu masalalarni qiyoslab tadqiq etadi. Yozuvchi olimning turli davrda va turfa makondagi hayoti manzalarini va ilmiy taqdidotlarini shu tarzda ochib berishga harakat qilgan.

Xulosa. Fikrlarimizni umumlashtirgan holda quyidagicha xulosaga keldik. Yozuvchi Isajon Sulton “Abu Rayhon Beruniy” romani orqali ulug‘ alloma, qomusiy olim, Beruniy obrazini, uning butun boshli ilmiy merosi va olib borgan tadqiqotlarini va ularning ilmiy amaliy ahamiyatini va shu kungacha yaratilgan romanlardan farqli ravishda to‘laqonli yoritib berishga erisha oldi. Roman tili va obraz yaratish mahoratida adibning o‘ziga xos va original uslubi to‘liq namoyon bo‘ladi. Alloma obrazi faqatgina yozuvchi mushohadalari orqali ochib berilmasdan, u bilan birga yashagan zamondoshlar va birga faoliyat yuritgan olimu-fuzalolar nutqini individuallashtirish orqali talqin qilinadi. Albatta bu holat asarning hayotiyligini ta’minlagan va tarix haqiqatini to‘laqonli ochib berishga zamin yaratgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Allamberganov A. Gullayotgan chechaklar – T.: Adabiyot, 2020.
2. Allamberganov A. Abu Rayhon Beruniy obrazi Isajon Sulton talqinida // “O‘zbek adabiyotshunosligining dolzarb masalalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami.–T.: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, 2024.
3. Yoqubov O. Ko‘hna dunyo. – T.: Sharq, 2008.
4. Madaminova D. Isajon Sultonning “Abu Rayhon Beruniy” romanida Mahmud G‘aznaviy obrazi // Published July 29, 2024 | Version 1. Konferensiya, 2024
5. Muhammadrizo Q. Omonat tuhfa. – T.: Noshirlik yog‘dusi, 2017.
6. Osim M. Jayhun ustida bulutlar. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1975.
7. Rahmatilla E. Isajon Sultonning “Abu Rayhon Beruniy” romanida sujet dinamikasi // International Scientific and Practical Conference. April 23-24, 2024
8. Sulton I. Abu Rayhon Beruniy. –T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2023
9. Soatova N. Ana'aniylik va vorislik,-T.: Mumtoz so‘z, 2019.
10. Tojiev D. Abu Rayxon Beruniyning ilmiy xazinasiga tarixiga bir nazar // “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal – (2) I/2020.
11. Чернишевский Н.Г. Избранные философ соч. ГИХЛ. Т. 1. – М: 1950.